

DOSSIER ELS MONESTIRS DE L'ALT EMPORDÀ

La museïtzació dels monestirs a l'Alt Empordà

Per Clara Poch Gardella^(*)

Resum

Aquest article està dedicat a la museïtzació dels monestirs visitables de l'Alt Empordà, que actualment són: Sant Pere de Rodes, Santa Maria de Vilabertran, Santa Maria de Roses i Sant Quirze de Colera. L'anàlisi de la museologia aplicada a aquests monestirs s'ha precedit d'una breu introducció a les característiques i la història del monument com a bé patrimonial, i d'un apunt bibliogràfic on es destaquen les principals publicacions centrades en la museologia de monuments.

Paraules clau

Museologia, bibliografia, monestirs, monuments

Abstract

This article describes the museology process of Alt Empordà monasteries which presently are open to the public: Sant Pere de Rodes, Santa Maria de Vilabertran, Santa Maria de Roses and Sant Quirze de Colera. Before describing the museology applied at these monasteries, this article offers a short introduction to the features and history of monuments as heritage sites and also bibliographical references on the principal publications on museology of monuments.

Keywords

Museology, bibliography, monasteries, monuments

Recepció: 09/05/2012 • Acceptació: 08/06/2012.

* Màster Oficial d'Estudis Avançats en Història de l'Art. Universitat de Barcelona.

DOI: 10.2436/20.8010.01.108

Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, volum 43 (2012)
Clara Poch Gardella

L'elaboració d'un dossier dedicat exclusivament als cenobis altmedievalso de l'alta edat mitjana brindava l'oportunitat d'incidir en una temàtica sovint poc tractada en l'àmbit teòric i acadèmic, la museïtzació de monuments, i, concretament, de monestirs medievals. Els monestirs han motivat la redacció d'un bon gruix de llibres i articles referents a la història i l'art, i, en menor mesura, a la restauració i legislació de conjunts monàstics. L'estudi, la preservació i la restauració de les seves restes han permès que passejar, visitar i conèixer un monestir de la nostra terra pugui convertir-se, per a qualsevol, en un lleure de diumenge. Sorpren, però, que amb el pas dels anys i l'increment substancial de visitants i usuaris no s'hagi vist incrementada, també, la bibliografia que analitzi i teoritzi aquest fenomen. La redacció d'aquest article vol fer un repàs de l'estat de la qüestió de la teoria museològica de monuments i una anàlisi de la situació que viuen els monestirs que avui en dia són visitables a l'Alt Empordà.

Per aquest motiu, es realitzarà primerament una introducció a la museïtzació dels monuments, que engloba tant monestirs com castells, palaus i totes les formes de patrimoni immoble declarat com a tal. Es farà un breu apunt bibliogràfic per donar un cop d'ull a les principals publicacions de la teoria museològica centrada en monuments. Aquest apunt donarà pas a l'anàlisi de la museïtzació d'aquests i ens centrarem en els monestirs empordanesos que desenvoluparen la seva principal activitat edilícia entre els segles x i xiv. Malgrat que la comarca de l'Alt Empordà compta amb nombroses restes cenobítiques, poques han conservat dependències monàstiques. De la majoria tan sols perviu el temple, reconvertit en església parroquial. És el cas de monestirs prou importants com Sant Miquel i Sant Tomàs de Fluvià, Sant Pere d'Albanyà o l'antic priorat de Santa Maria de Lladó, que han conservat les restes d'antigues dependències, però que actualment no són visitables. És per aquest motiu que en aquesta anàlisi dels monestirs altmedievals empordanesos tan sols s'inclouran els quatre centres que han conservat part del clos monàstic i tenen una mínima infraestructura de visita: Sant Pere de Rodes, Santa Maria de Vilabertran, Santa Maria de Roses i Sant Quirze de Colera.

El mot *monument* prové del llatí *monere*, això és *recordar*, *rememorar*. És a dir, s'entenia que els monuments eren béns immobles destinats a fer recordar, a qui els contemplés, alguna efemèride, personatge o esdeveniment passat. Amb l'inici de l'edat contemporània, s'hi afegí un nou significat, el d'un bé immoble d'importància històrica, artística, cultural, etc.⁽¹⁾ Aubin-

1. La Carta de Venècia, elaborada per ICOMOS l'any 1964, definia així els monuments i conjunts monumentals: "La noció de monumento histórico comprende la creación arquitectónica aislada así como

Louis Millin és el primer que menciona en aquest sentit la paraula monument, i ho fa el 1790 a *Antiquités Nationales*. De fet, França és un dels primers països que pren consciència de la necessitat de conservació del seu patrimoni, i s'ha de veure en això la confluència del pensament enciclopèdic amb el nacionalista romàntic, juntament amb el fet que feia pocs anys que la Revolució Francesa havia fet estralls en aquest àmbit. Ràpidament s'estendrà l'ús del mot monument per a definir estructures immobles d'importància rellevant per a la nació que era necessari salvaguardar, i, de fet, en essència, encara és vigent aquesta concepció de monument.

Al llarg de tot el segle XIX, i gràcies a l'auge del positivisme històric, no només es preserven els monuments, sinó que són objecte d'estudi. Els estats comencen a formar comissions encarregades del patrimoni monumental del país: el 1830 França, 1843 Alemanya, 1844 Espanya, 1850 Viena, etc. França i Itàlia són pioneres en matèria de monuments, amb teòrics com Adolphe Didron, Camilo Boito o Gustavo Giovannoni. En aquesta època, el monument té un valor documental, estètic, i se li atorga, a més, una càrrega simbòlica nacionalista. Al llarg del segle XX, aquesta concepció del monument canvia, es descarrega (fins a un cert punt) de connotacions polítiques i es passa a valorar-lo en la seva globalitat. El monument ja no és un símbol sinó un testimoni. Amb el pas de la Segona Guerra Mundial i amb la destrucció que comportà, l'any 1964 es creà, a Venècia, l'ICOMOS (*International Council of Monuments and Sites*) en el marc de la UNESCO, i es redactà la Carta de Venècia que, amb algunes variacions, regeix encara els principis de l'organització. L'any 1971 es creà el Comitè dels monuments i llocs del Consell d'Europa, organisme que segueix unes polítiques similars a l'ICOMOS.

Patrimonialment, els monestirs s'inclouen dins de la categoria de monuments. Catalunya és excepcionalment rica en monestirs medievals. Aquest fet es deu a determinants històrics, en gran part vinculats a la conquesta carolíngia i posterior independència dels comtats catalans. Ara bé, s'ha de recalcar que a Catalunya no només abunden els monestirs amb restes medievals, sinó que, des de fa més de 200 anys, aquestes són

el conjunto urbano o rural que dá testimonio de una civilización particular, de una evolución significativa, o de un acontecimiento histórico. Se refiere no sólo a las grandes creaciones sino también a las obras modestas que han adquirido con el tiempo una significación cultural". La Llei 16/1985 del 25 de juny, a l'article 15, els defineix com béns immobles que constitueixen realitzacions arquitectòniques o d'enginyeria o obres d'escultura colossal que tinguin un interès històric, artístic, científic o social. El Consell d'Europa, el 1976, definia els monuments com obres arquitectòniques concebudes a petita o gran escala, inclosos els béns culturals mobles que s'han de considerar com immobles per les seves característiques o ubicació, així com les obres escultòriques.

especialment visibles i recordades per la societat. És la relació que ja des del segle XIX s'establí entre nació catalana i edat mitjana. Aquesta relació apareix contextualitzada en el naixement dels nacionalismes europeus, que, bevent del romanticisme, prenen un moment històric com a representació de la seva identitat nacional. Catalunya pren l'edat mitjana com el moment preminent català. De fet, és al segle XIX quan es decideix un lloc i data de naixement per al país (Ripoll, 988)⁽²⁾ i un pare: Guifré el Pilós. Per tant, ja al llarg d'aquest segle s'incentiva l'estudi, la recuperació i la promoció del patrimoni medieval català, i els monuments històrics esdevenen un exponent d'aquesta recuperació.⁽³⁾ A més, no deixa de sorprendre com Catalunya, en matèria artística, s'inclina pel romànic en detriment del gòtic. La disputa entre romànic i gòtic s'allarga aproximadament mig segle (entre el 1830 i el 1880), fins que teòrics i ideòlegs acaben imposant l'estil romànic com el propi de Catalunya. Torras i Bages així ho expressa el 1892 a la *Tradició catalana*: "Sembla que ens fos més propi l'estil romànic", i Prat de la Riba ho argumenta a *La nacionalitat catalana* de 1906: "La unitat de l'ideal artístic de la nostra nacionalitat va encarnar-se en el naturalisme severíssim, senzill i ben proporcionat de l'art romànic, que és l'art del nostre poble".⁽⁴⁾

Aquest nacionalisme decimonònic arriba fins a principis del segle XX a l'hora de nomenar monuments històrics i nacionals catalans. El 1930 Catalunya compta amb 32 monuments declarats. D'aquests, 18 són medievals, i dels 18, 12 són del segle X-XII. El 1931 (a causa de la renovació jurídica en tema de patrimoni que comportà la Constitució de la Segona República aprovada el 9 de desembre de 1931)⁽⁵⁾ s'inclouen 84 monuments més, d'aquests 84, 47 són romànics i 16 de gòtics. A partir d'aquesta data i fins els anys noranta, la balança, no sols entre romànic i gòtic, sinó entre totes les èpoques històriques i artístiques, s'equilibra, i dels 118 monuments declarats, 47 són medievals i 62 moderns i contemporanis.

Per tant, és fàcil adonar-se que hi ha una realitat històrica i un condicionant polític que expliquen, en part, la presència important de

2. De fet, l'any 1988 es va celebrar el mil·lenari de Catalunya.

3. És paradigmàtica la "restauració" de Santa Maria de Ripoll, l'any 1886, duta a terme per Elies Rogent i promociionada pel bisbe Morgades. Aquest últim, en el dinar celebrat amb motiu de la inauguració de les obres de restauració del monestir, el març del 1886, va proclamar: "Anem a restaurar, no només el monestir de Ripoll, sinó Catalunya, la Catalunya sòbria, treballadora, entenimentada, cristiana ans que tot i per sobre de tot."

4. J. TORRAS, *Tradició catalana* (1892). Barcelona, ed. 62, 1981, 140; i E. PRAT, *La nacionalitat catalana* (1906), Barcelona, ed. 62, La Caixa, 1978, pàg. 91.

5. J. GARCÍA, "La regulación y la gestión del Patrimonio Histórico-Artístico durante la Segunda República (1931-1939)", *Revista del Patrimonio Histórico*, 1, (2007).

monestirs romànics disseminats pel territori català i que han passat a engruixir els catàlegs i els inventaris de monuments històrics a Catalunya. No és estrany, tampoc, que bona part de la historiografia medievalista del país hagi centrat o vinculat les seves investigacions en els nostres grans centres cenobítics, bona part dels quals gaudeixen d'un bon estat d'investigacions històriques i artístiques i es veuen recompensats amb restauracions i intervencions arqueològiques més o menys exhaustives.

Com ja s'esmentava anteriorment, hi ha, però, un desajust en matèria museològica, ja que són poques les publicacions centrades en la teoria museística de monestirs. Per aquest motiu, el repàs bibliogràfic que s'exposa a continuació amplia el seu ventall a monuments, en tant que la teorització museològica d'un monestir, genèricament, pot ser aplicada a d'altres tipus de béns immobles de característiques similars en datació, situació i dimensions. Una primera indagació en els catàlegs de les biblioteques catalanes ja deixa entreveure l'estat dels estudis museològics dels monuments. Aquestes publicacions es poden organitzar segons la disciplina a partir de la qual enfoquen el monument. El gruix d'obres publicades més important són els treballs destinats a la legislació, que molt sovint es vinculen amb els llibres dedicats a la conservació i la restauració dels monuments. Es relacionen entre ells en tant que ambdós persegueixen una mateixa finalitat, protegir el bé patrimonial i conservar-lo. Segueix en nombre d'obres la bibliografia relativa als monuments des de la perspectiva del turisme cultural. Finalment, amb un salt quantitatiu important, hi ha un darrer apartat de publicacions que tracten específicament la museologia i la didàctica als monuments.

La legislació sobre patrimoni immoble és realment complexa, arrenca cap a l'any 1906 i al llarg de tot el segle xx es dicten lleis i decrets que procuren salvaguardar els monuments històrics de l'estat. Joan Ganau, en la seu estudi sobre la protecció a través de la legislació dels monuments arquitectònics a Espanya i Catalunya (Ganau, 1999), analitza des d'una perspectiva històrica la legislació en matèria de monuments els primers anys del segle xx i permet adonar-se de la gran preocupació que hi havia per la seva protecció. Aquesta preocupació és del tot comprensible. Per una banda, el patrimoni immoble rural patia un abandonament endèmic, especialment el vinculat a cases religioses que, a causa de les desamortitzacions, s'havien deixat sense ús. Per altra banda, a principis del mateix segle, hi havia un tràfic de béns culturals força important, que no es remet tan sols a béns mobles, sinó que s'arribaven a vendre, desmuntar i traslladar edificis sencers. La legislació pretengué aturar aquest tràfic, ja que considerava aquest patrimoni un bé de l'estat (en les diferents lleis i decrets es diu que forma

part del tresor de l'estat) i per tant no es podia vendre i desplaçar a d'altres països. Des de la mateixa perspectiva històrica, Javier García va escriure un article molt interessant a la *Revista del Patrimonio Histórico* (García, 2007) en què analitzà la regulació del patrimoni històric durant la Segona República. Tot desmarcant-se del vessant històric i incidint pròpiament en matèria legislativa, Maria del Rosario Alonso va recollir tota la legislació referent al patrimoni històric i va fer una anàlisi i un comentari raonat en una monografia imprescindible per a conèixer les bases del dret a l'entorn del patrimoni històric (Alonso, 1992).

Es percep el caràcter proteccionista de la legislació i, per això, en aquest repàs es juxtaposen a la bibliografia legislativa una multitud de llibres que tracten la conservació i la restauració del patrimoni immoble. A través de l'estat de la qüestió de les publicacions sobre monuments, s'observa com s'ha focalitzat l'atenció en la seva protecció, conservació i restauració. És del tot comprensible: els monuments són peces patrimonials que estan permanentment a la intempèrie, exposades al trànsit i ús humà i, malgrat tot, són testimonis excepcionals del passat que es degraden i s'han de conservar. Els volums que es dediquen a la restauració són, la majoria de vegades, tècnics, escrits i dirigits a arquitectes i restauradors. De fet, com s'havia apuntat en l'apartat històric, ICOMOS neix de la preocupació per la protecció, la conservació i la restauració dels monuments. La Carta d'Atenes (1931) i la Carta de Venècia (1964) són redactades en el marc del primer i segon congrés internacional d'arquitectes i tècnics de monuments històrics, i és lògic que només es preocupin per la conservació dels béns immobles i, sobretot, per la seva restauració. Aquesta línia d'actuació es perllonga fins als nostres dies i, malgrat que en els darrers anys s'ha intentat reduir el pes de la conservació i la restauració en els estudis de l'ICOMOS, una ullada als diferents departaments i comitès que el componen permet veure com la conservació és encara l'eix vertebrador dels seus estudis i preocupacions vers els monuments.

Malgrat que els estudis sobre conservació i restauració duts a terme per arquitectes ocupen bona part de la bibliografia relacionada amb els monuments, també és cert que en els darrers anys s'ha fet una atenció especial al turisme cultural i la seva vinculació amb el patrimoni immoble. L'ICOMOS ha introduït un comitè especial dedicat a aquesta temàtica i l'altre gruix de bibliografia referent a monuments s'enfoca en aquest sentit. És de gran utilitat l'atles del turisme de Catalunya, editat en format paper i publicat a Internet,⁽⁶⁾

6. <<http://www.atlesturismecatalunya.cat/>>

en especial a l'apartat de patrimoni històric, llocs i edificis religiosos, rutes i xarxes històriques i culturals. A banda de l'anàlisi i l'estudi del turisme cultural en aquests àmbits, s'adjunta una bibliografia de referència molt completa.

A nivell europeu, i observant particularment el cas francès, s'ha de destacar l'estudi de Valéry Patin que analitza el turisme i la seva vinculació amb el patrimoni immoble (Patin, 2005). A nivell estatal, però englobant tant patrimoni moble, immoble, intangible, etc., Joaquín García i María del Carmen Poyato realitzaren una monografia que estudia el fenomen del turisme cultural, on s'inscriu l'anàlisi del turisme als monuments (García, Poyato, 2002). A més, són interessants els esforços que s'han realitzat per analitzar de manera crítica la realitat del monument històric i el turisme en casos concrets com el de l'Alhambra de Granada (Chamorro, 2000), estudis de públic a centres patrimonials catalans (Miró, 2006) i imatge turística a Girona (Galí, 2005).

La preocupació per l'estudi del turisme cultural neix de la demanda creixent i de l'influx econòmic que comporta. Més del 30% de visites que realitza el turista cultural s'encaren a monuments (*Informe 2000*). De fet, aquests són els que encapçalen el rànquing de visites en espais patrimonials, que, en l'àmbit català, volten els 100.000 visitants: Sagrada Família 2.317.349,⁽⁷⁾ Montserrat 2.278.785,⁽⁸⁾ la catedral de Girona 225.245,⁽⁹⁾ el monestir de Poblet 97.543⁽¹⁰⁾ i Sant Pere de Rodes 103.843.⁽¹¹⁾ El segueixen els espais patrimonials arqueològics amb 175.137⁽¹²⁾ visitants a les ruïnes d'Empúries, i 92.035 a les de Tarragona⁽¹³⁾ i només les caves Codorniu, com a espai patrimonial etnològic, el segueix en el rànquing dels 100.000 amb 96.956⁽¹⁴⁾ visitants. A través d'aquestes dades és fàcil entendre la preocupació que ha suscitat el monument i la seva vinculació al turisme. Les publicacions dedicades a aquests temes se centren en la visibilitat i la comunicació de l'espai patrimonial, els estudis de públic, la circulació i les càrregues de visitants, la planificació i la creació de rutes i productes turístics que englobin tant cultura, com gastronomia, natura i oci. Ara bé, en aquestes mateixes publicacions hi ha un buit substancial que tan sols la museologia és capaç de suplir: la interpretació del monument, la seva vinculació no només amb el turisme sinó, sobretot, amb el territori.

7. Any 2010.

8. Any 2011.

9. Any 2010.

10. Any 2011.

11. Any 2011.

12. Any 2010.

13. Any 2010.

14. Any 2010.

Si bé és cert que un percentatge important de les visites a monuments provenen de turistes, també ho és que el públic local conforma l'altre gruix de visitants de monuments. I més encara, la població local no és només un visitant, sinó que sol ser un usuari del patrimoni i de les activitats que s'hi realitzen. Valorant aquestes dades, ja no és tan fàcil d'entendre la poca preocupació que s'ha generat entorn de la museologia d'aquests. La bibliografia relativa a la museïtzació de conjunts monumentals és realment minsa. Primerament, en els manuals o llibres teòrics de museologia sovint s'obvia el monument com a espai per museïtzar. És el cas de l'obra de Joan Santacana i Francesc Xavier Hernández on es reflexiona a l'entorn de les problemàtiques actuals de la gestió del patrimoni històric espanyol (Santacana, Hernández, 2006). Tampoc Javier Gómez, en un manual imprescindible que exposa les tendències museològiques anglosaxona i mediterrània, no menciona el cas dels monuments (Gómez, 2006), ni en el clàssic manual sobre museologia general de Francisca Hernández (Hernández, 1994) o el de César Carreras i Glòria Munilla sobre gestió de patrimoni (Carreras, Munilla, 1999). Tots ells emmarquen els seus estudis en el patrimoni cultural, però acaben centrant-se en els museus, i, més esporàdicament, en els parcs arqueològics, sense arribar a fer esment del patrimoni immoble, el qual, per les seves característiques físiques i formals, no permet adaptar les teories pròpies dels espais museístics. L'exemple més bàsic i clar és el fet que un museu és el contenidor d'una col·lecció, mentre que, als monuments, l'edifici és la col·lecció en si, i aquesta no es pot distribuir, reorganitzar ni guardar al dipòsit, sinó que és permanentment visible.

No hi ha llibres monogràfics sobre museologia als monuments, però sí que es poden arribar a trobar referències i a vegades alguns apartats i capítols en manuals generals. És el cas de Francisca Hernández a *El patrimonio cultural: La memoria recuperada* (Hernández, 2002) que dedica un bon apartat a la història dels monuments, la vinculació amb el turisme cultural i la seva gestió (tot i que l'acaba barrejant amb la gestió dels espais arqueològics). Una bona reflexió teòrica a l'entorn del monument es troba a l'obra de Josep Ballart *El Patrimonio Histórico y arqueológico: valor y uso* (Ballart, 1997). Del mateix autor juntament amb Josep Juan (Ballart, Juan 2007) a *Gestión del Patrimonio Cultural*, s'analitza i raona el vessant pràctic dels béns immobles. Finalment, s'ha de mencionar com a imprescindible per a entendre la museologia aplicada al monument i la seva idiosincràsia, l'obra de Joan Santacana i Núria Serrat *Museografía didáctica* (Santacana, Serrat, 2005) que no només incideix en diferents escrits sobre la temàtica del monument sinó que, a més a més, li dedica un apartat elaborat per Rosa

Serra i Magda Fernández. Precisament, en aquest darrer apartat, es donen les claus bàsiques per a dur a terme la gestió i la interpretació del monument. S'explica la seva història, el vessant legislatiu i proteccionista, la museologia, la museografia, la didàctica i la difusió, i es converteix en l'article de referència per a la gestió de monuments i la seva museïtzació.

Malgrat la poca teorització sobre la museïtzació dels béns immobles, és evident que un bon nombre de monuments, i concretament monestirs, han estat museïtzats. Pràcticament en tots ells, s'hi ha treballat des de la disciplina museològica, que permet interpretar el patrimoni, és a dir, crear un discurs divulgatiu a través de les recerques científiques que s'hi han dut a terme. Dia a dia, es procura donar a conèixer el monument, per tal d'arribar a un ventall de públic més ampli, i tot això es fa intentant que la gestió del patrimoni sigui el més eficaç i ètica possible. El patrimoni en brut és aquell que no ha sofert cap museïtzació, és a dir, no s'interpreta, ni comunica ni gestiona. Al patrimoni cultural que es troba en aquest estadi se l'anomena recurs, mentre que el que ha estat museïtzat és anomenat producte. El pas de recurs a producte ha suscitat un bon nombre de debats entre la historiografia i els professionals del patrimoni. En aquest sentit són molt interessants les dissertacions que es realitzen a l'entorn de la reutilització d'un monument. Per exemple, destaca l'opinió de Jean-Pierre Bady (Bady, 1985) que defensa que la millor funció que poden tenir els monuments és la primigènia, tot i que realitza un estudi acurat de les possibilitats de la seva reutilització, citant François Enaud: "*servir le monument avant de s'en servir*" (Enaud, 1978: 19). En la mateixa línia analítica (tot sovint contrària als interessos polítics que possibiliten la reutilització d'un monument) s'insereix el mètode SCCM de restauració monumental d'Antoni González Moreno-Navarro (González, 1998), que preveu un estudi històric acurat de les possibilitats funcionals del monument, per evitar les tensions entre monument i ús.⁽¹⁵⁾ Una de les opcions més comunes és associar el monument a un museu. És a dir, col·locar una col·lecció dins un bé immoble. A Catalunya, aquesta opció ha estat força utilitzada, i es divideix entre aquells monestirs que acullen col·leccions que simpatitzen amb el monument d'aquells dels quals, pel contrari, se'n dissocien. Per exemple, Sant Pere de Galligants i Sant Feliu de Guíxols són uns contenidors d'una col·lecció que no els és pròpia: el primer acull un museu arqueològic provincial. El monestir de Sant Feliu de Guíxols és un cas més complicat en la difícil

15. També descrites a M. Á. TORIÑO, "El patrimonio arquitectónico y urbanístico como recurso turístico". A: *El turismo cultural*, Cuenca, ed. Universidad de Castilla la Mancha, (2002), pàg. 9.

associació d'una col·lecció aliena a l'edifici que la conté. Actualment, acull el museu d'història local i una col·lecció de la salut rural, a l'espera que també s'hi fixi la col·lecció permanent del Museu d'Història de la Medicina de Catalunya, i potser, finalment, la col·lecció de pintura catalana del segle XIX i XX de Carmen Thyssen-Bornemisza.

Hi ha monestirs, però, que han optat per associar un museu vinculat mínimament amb el monument. És el cas de Pedralbes (si bé de vegades s'ha desmarcat d'aquesta línia i ha servit de contenidor), Sant Cugat del Vallès o Santa Maria de l'Estany. Es tracta d'una diferència que pot semblar subtil, però que pot ser transcendental i que queda reflectida en tesis com la d'Alfonso Muñoz (Muñoz, 2007), on es defensa que el monument és només una caixa buida on col·locar una col·lecció, sense importar massa, no només les característiques físiques d'aquesta sinó el seu significat. Si el significat de la col·lecció i el del monument simpatitzen, hi haurà un enriquiment notable tant per un com per l'altre. Invertint l'argument, és el cas dels Cloisters de Nova York que mostra una voluntat fèrria d'assimilar la col·lecció amb l'arquitectura que l'acull.

Ara bé, a Catalunya, un bon nombre de monestirs monumentals catalans no acullen una col·lecció ni es configuren com a museu. És el cas de l'Alt Empordà, on els monestirs visitables no compten amb cap museu associat ni una col·lecció permanent. Es tracta de monestirs que simplement són visitables, i, per tal d'analitzar-los, seguirem una classificació recollida i explicada tant a l'article de Rosa Serra i Magda Fernández com al de Josep Ballart i Jordi Juan. Es tracta del mètode interpretatiu que neix com a disciplina als Estats Units l'any 1975 i que s'aplica per primer cop a Parcs Naturals, tot i que ha estat extrapolat a d'altres elements patrimonials, en aquest cas, els monuments. Es divideix en tres nivells: bàsic, intermedi i avançat.

El nivell bàsic consta d'una adequació de la visita a nivell físic, en els casos més avançats amb senyalització interpretativa. Es tracta del nivell en el qual es troben no només els monestirs, sinó la majoria de monuments i conjunts monumentals catalans i estatals. El nivell intermedi complementa el nivell bàsic a través d'una exposició permanent on s'explica quelcom relacionat amb el monument. En aquest apartat es podrien incloure (si bé amb certa reticència) alguns dels monestirs-museus que abans s'han citat. Es tracta d'un nivell poc emprat en el nostre país. Al nivell avançat, es museïtza el conjunt monumental i se li incorpora un centre d'interpretació. En aquest nivell també és important l'aportació de Carles Vicente (Vicente, 2000) en la qual es basen els dos estudis anteriors per formular l'anàlisi.

Aquests centres ideals disposen d'una bona senyalització informativa (accés, transport, ubicació, etc.), espais d'acollida amb informació bàsica i serveis de restauració per al visitant (zona de descans, bar, WC, etc.). L'espai visitable està ben senyalitzat i s'ha configurat a partir d'una proposta didàctica i de difusió que no només compta amb l'element patrimonial, sinó que s'ofereix un desplegament museogràfic adequat per a la seva interpretació (audiovisuals, maquetes, escenografies, recreacions, textos, gràfics i interactius). Es programen activitats, des de *living history*, a visites guiades convencionals, tallers, demostracions, jocs i festes. Per tal de fer el disseny museològic, museogràfic i d'activitats de difusió, és imprescindible segmentar el públic i fer estudis de públic real i potencial, la procedència, els seus patrons de visita, comportament (horaris i dates de visita, interessos), etc. A més, s'hauria de procurar adaptar el monestir al públic amb discapacitats, físiques (mobilitat, auditives o visuals) i psíquiques, matèria en la qual els monestirs catalans monumentals es mostren realment endarrerits.⁽¹⁶⁾

A Catalunya, hi ha certs monestirs que actualment compten amb aquest tipus d'instal·lacions, si bé el cas anterior era ideal, i per tant les seves aplicacions tenen més o menys fortuna. El cas paradigmàtic de nivell avançat en la museïtzació d'un monestir és Sant Benet de Bages i la seva reconversió en Món Sant Benet a càrrec de Transversal i amb el mecenatge de l'antiga Caixa de Manresa. Es tracta del projecte museològic, museogràfic i de difusió més ambiciós del panorama monàstic català. L'anàlisi d'aquest monestir i la seva adaptació museològica mereixeria un estudi a part, i per tant aquí només s'hauria de destacar que és un dels projectes més ambiciosos i reeixits, per l'acceptació de públic que ha tingut, pel rigor tècnic que s'ha seguit i, a més, ja que són del tot coherents amb els seus objectius. Un dels espots promocionals de Món Sant Benet culmina amb aquest imperatiu: "vine a viure una història de cine on tu ets el protagonista".⁽¹⁷⁾ Aquesta frase representa una de les aspiracions (realitzades) del monestir: crear una museologia més pròxima a models anglosaxons que els que es desenvolupen normalment a les nostres terres, com a mínim en la museïtzació monumental i de llocs i parcs arqueològics. Realment la visita al monestir⁽¹⁸⁾ és un viatge similar (en el concepte) al que es proposa, per exemple, al Jorvik

16. S'entén que tot monument històric presenta problemàtiques arquitectòniques profundes per tal d'adequar-ne la visita al públic amb mobilitat reduïda. Ara bé, una acció tan simple com subtítular els audiovisuals per tal que persones amb diferents nivells de sordesa puguin entendre'ls no sembla ni que s'hagi arribat a plantejar en la majoria de monestirs catalans amb aquest tipus d'instal·lació.

17. <<http://www.youtube.com/watch?v=zoVMbEqLQPs>>

18. Tot i que es proposa una visita al final del dia sense museografia.

Viking Center, una proposta que no deixa indiferent i que analitza a la perfecció Josep Ballart a *El Patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso* (Ballart, 1997).

Pròxims a la museïtzació de nivell avançats, si bé encara no l'assoleixen, són els monestirs inclosos en la xarxa de monuments de la Generalitat de Catalunya. Si el cas anterior és un monestir de propietat i finançament privat, els de la Generalitat compten, a dia d'avui, amb un patrocini i finançament públic que és complementat amb els recursos que els monuments són capaços de generar per ells mateixos. Actualment aquests monuments viuen la transició de model de gestió, ja que passaran de dependre del Departament de Cultura via Museu d'Història de Catalunya a fer-ho de l'Agència Catalana de Patrimoni Cultural, aprovada el 21 de desembre de 2011 i en vies de redactar els seus estatuts. El canvi de model (que no només afecta monuments sinó també museus i equipaments culturals dependents de la Generalitat de Catalunya) pretén aproximar-se a models anglosaxons de gestió econòmica, és a dir, millorar la sostenibilitat econòmica del patrimoni i facilitar i promoure la introducció de capital privat en el finançament d'equipaments culturals públics. A l'espera de la publicació dels estatuts, de moment no es poden analitzar amb més deteniment les funcions d'aquesta nova agència.

Deixant, però, qüestions relatives a la gestió dels monestirs que a dia d'avui encara estan per precisar, ens centrarem en l'anàlisi museològic d'aquests monestirs. La Generalitat de Catalunya, en el moment en què va delegar la gestió dels monuments al Museu d'Història de Catalunya, va optar per establir un estàndard de museïtzació en aquests, que va ser realitzat en els diferents monuments d'una forma més o menys uniforme. Tots aquests monuments, als quals pertanyen Sant Pere de Rodes i Santa Maria de Vilabertran, presenten un patró pràcticament idèntic: instal·lacions d'acollida bàsica (punt d'informació, venda de tiquets, WC i en certs casos un servei de restauració o bar associat), senyals indicatius bàsics a l'interior (que s'han de seguir a través d'un tríptic més o menys profund en el qual s'amplia la informació) i un audiovisual. Les activitats que s'hi realitzen també són força homogènies: visites guiades al llarg de l'any i a l'estiu festivals de música, poesia i alguna representació teatral. L'homogeneïtzació en la museïtzació s'explicita, fins i tot, a nivell formal. Els monuments comparteixen una mateixa imatge corporativa associada al Museu d'Història de Catalunya (la mateixa tipografia, logotip, cromatisme), materials de senyalització, comunicació, etc.

Malgrat la uniformitat museològica i museogràfica (segurament duta a terme amb objectius promocionals i buscant major rendiment d'uns mateixos recursos), hi ha certes diferències entre els conjunts monàstics.

D'entre els monestirs de la Generalitat destaca Santes Creus, que compta amb una museïtzació envejable en el panorama monumental català. De fet, Moldoveanu li dedica un article a *Museum* (Moldoveanu, 1998), en el qual destaca l'equilibri aconseguit per Dani Freixes i el seu equip. Aquest arquitecte és reconegut pel seus treballs en conjunts patrimonials i institucions museístiques com el Museu de la Pesca de Palamós (Premi Nacional de Disseny 2001), el Parc Arqueològic de les Mines de Gavà (Premi Nacional d'Arquitectura i Espai Públic 2007) o el Museu de la Música de Barcelona. En el cas del monestir de Santes Creus realitzà una sèrie d'audiovisuals i escenografies efectistes situades en un edifici contigu al recorregut de visita pel monestir. La museografia es posa al servei d'un discurs museològic que pretén submergir el visitant a l'època del cister, en la seva vida, cultura i religiositat. El fet que les escenografies se situïn a banda del conjunt monumental, permet mantenir neutres les estances patrimonials, però oferir al visitant l'oportunitat de viure una experiència museològica que precedeixi la visualització del clos monàstic i el temple. És, de fet, una opció que es contraposa a la museografia de Sant Benet de Bages, on els audiovisuals s'incorporen a l'espai patrimonial, oferint una visita que combina la visualització del monument pur, amb la immersió museogràfica. Ambdós plantejaments depenen, entre múltiples factors, de l'espai museografiable, és a dir, de la importància patrimonial de l'espai on s'insereixen les museografies.

En el cas empordanès, la museologia duta a terme pel Museu d'Història de Catalunya difereix notablement de l'opció de Santes Creus i Món Sant Benet. A Sant Pere de Rodes, el monument es visita nu. La visita bàsica consisteix en un recorregut per les diferents dependències monàstiques, que compten amb un sistema de senyalització primari que es complementa amb la informació, molt completa d'altra banda, que conté el fullet que es proporciona amb l'entrada. Un audiovisual, situat al mig del recorregut, complementa la visita aportant altre cop la informació que es dona mitjançant el fullet. El visitant pot optar per realitzar la visita acompanyat per un intèrpret, que segueix el recorregut proposat en la visita bàsica. En els últims anys s'ha optat, amb encert, per estendre la visita del monestir fora del clos monàstic, incloent senyalitzacions i un fullet especial, que recorren els entorns del monestir i els seus principals punt d'interès.

Es tracta d'una museologia bàsica. Malgrat que compti amb un audiovisual, i per tant, amb certa museografia, aquesta no es pot incloure dins l'àmbit de la museologia avançada. Principalment per la situació de l'audiovisual i els seus continguts. És a dir, la museografia aplicada a un bé patrimonial hauria de restar integrada en un discurs general, complementant-

lo en el moment precís que el discurs museològic ho requereixi. L'espai audiovisual s'empra sovint com a predecessor de la visita, per tal de posar en situació el visitant i dotar-lo dels coneixements necessaris per tal que després assaboreixi plenament la visita. A més, en els audiovisuals que precedeixen la visita, s'aprofita el fet que l'audiovisual pot tenir la duració i la capacitat d'espectadors que es desitgi per tal de regular l'accés de visitants a l'interior de l'equipament patrimonial. En el cas d'audiovisuals inserits al mig del recorregut museològic, el seu contingut sol ser complementari al discurs general, i, normalment, optatiu: el visitant té l'opció d'aturar-se, reposar i adquirir uns coneixements més sobre el bé patrimonial, però no té l'obligació de visualitzar l'audiovisual per copsar el sentit de la visita. El fet que a Sant Pere de Rodes es disposi d'un audiovisual que repeteix els continguts de la visita i que es troba al mig del recorregut, desaprofita l'oportunitat de disposar d'un element que podria ser enriquidor per als visitants. En el cas específic d'aquest monestir, es podrien plantejar dues possibles solucions. Per una banda, adaptar un nou espai, a l'inici de la visita, on se situés l'espai audiovisual i la inversió econòmica en aquest cas seria prou important. La segona solució seria modificar l'audiovisual que actualment es projecta a l'antic refectori del monestir. La creació d'un nou audiovisual també comporta una inversió econòmica, si bé podria representar una millora substancial en el discurs que actualment s'ofereix al monestir. Per sort, el patrimoni històric convida a innumerables temes de reflexió, i són múltiples els audiovisuals que es podrien plantejar per a aquest espai. Aprofitar, per exemple, que la sala de l'audiovisual es troba al claustre superior del monestir, espai emblemàtic de l'espoli i abandó del patrimoni, brindaria una oportunitat immillorable per a disposar d'un audiovisual que exposés aquesta temàtica, mostrant tot el material gràfic que es conserva del monument, i de les peces deslocalitzades d'aquest.

Un cas similar succeeix a Santa Maria de Vilabertran, que també disposa d'un audiovisual amb els continguts generals de la visita. La diferència amb Sant Pere de Rodes és que el mateix personal de la canònica sol procurar, quan es pot, que el visitant comenci la visita amb la visualització de l'audiovisual. Aquest fet és possible per la relativa proximitat de l'espai audiovisual respecte al punt d'atenció del visitant, així com per la inferior afluència de públic comparat amb Sant Pere de Rodes. En tot cas, en ambdós monuments seria desitjable que les instal·lacions audiovisuals se situessin en l'espai natural d'accés al recinte patrimonial. En el cas que les pròpies característiques tècniques de l'edifici no permetessin aquesta adaptació, s'haurien de buscar solucions per tal d'evitar la repetició de continguts.

A banda de la museografia audiovisual, Santa Maria de Vilabertran compta amb un espai sovint ocupat per exposicions temporals. La seva temàtica és variada, i s'enfoca més al públic local que no pas als visitants del monestir, ja que el discurs de les exposicions sol estar desvinculat amb el del monument. En els darrers anys, ha pres força l'opció de transportar a Vilabertran les exposicions itinerants del Museu d'Història de Catalunya, que es presenten com una reducció de les exposicions temporals que ofereix el museu barceloní. Per tant, part dels recintes de la canònica s'empren com a contenidors per a allotjar puntualment exposicions que recorren la geografia catalana. Sens dubte, un pas més cap a l'estat intermedi de museïtzació seria dotar aquests espais d'un discurs museològic propi, vinculat amb la canònica i que complementés o precedís la visita al conjunt.

Per últim, s'ha d'apuntar un detall positiu i digne de menció i elogi en l'adaptació del discurs museològic a les persones amb discapacitats sensorials. Es tracta de les maquetes que reproduïxen el conjunt monumental i que permeten ser recorregudes, mitjançant el tacte, per aquelles persones amb dificultats de visió. Com s'apuntava anteriorment, l'adaptació dels discursos i les museografies a tots els públics és un pas necessari que s'ha de donar en l'àmbit patrimonial català i un dels reptes ineludibles pels professionals del sector.

A banda de Santa Maria de Vilabertran i Sant Pere de Rodes, l'Alt Empordà compta amb dos monestirs més, visitables. Tots dos varen pertànyer a la congregació benedictina i se situen al sector nord de la comarca: es tracta de Santa Maria de Roses i Sant Quirze de Colera.

El cas de Santa Maria de Roses difereix dels anteriors en diversos aspectes. Primerament, no forma part de la xarxa de monuments de la Generalitat de Catalunya, sinó que la seva gestió depèn de l'Ajuntament de Roses. A més, el monestir ha arribat als nostres dies en un estat molt fragmentari i a més es troba inserit al bell mig d'un jaciment arqueològic que abraça un arc cronològic de més de 2.000 anys. Per tant, els reptes de museïtzació de l'espai eren evidents, i s'ha optat per seguir els criteris propis dels parcs arqueològics. És a dir, la visita al jaciment es precedeix d'un espai museïtzat, on s'exposen els materials recuperats de les excavacions arqueològiques que s'interpreten a través de diferents elements museogràfics tot creant un discurs unitari, que té com a eix central l'ocupació humana al llarg dels segles d'un mateix espai. Un cop finalitzada la visita a l'equipament museístic, es procedeix a recórrer el jaciment, que compta amb senyalització bàsica. Una sèrie d'activitats, visites guiades i esdeveniments complementen l'oferta de la visita bàsica al jaciment. És interessant valorar la museïtzació

de Santa Maria de Roses com la d'un monestir integrat en un complex patrimonial més ampli, en aquest cas la Ciutadella de la vila de Roses. A més, ofereix la possibilitat de gaudir de la museïtzació clàssica de parcs arqueològics, seguint les premisses de la museologia mediterrània. Un contrast interessant enfront de la museïtzació de parcs arqueològics en àmbits anglosaxons, marcadament efectistes, amb un predomini de la *living history* i grans desplegaments museogràfics.

En darrer lloc, s'ha d'analitzar la museïtzació, recent i encara en procés, de Sant Quirze de Colera. Així com Roses, la gestió de Sant Quirze s'insereix en l'àmbit municipal. La història recent del monument ha provocat que actualment la seva museïtzació estigui endarrerida respecte als altres monestirs visitables empordanesos. La propietat pública del monument s'aconseguí a la dècada dels noranta, no fou fins a finals d'aquesta que s'iniciaren els treballs arqueològics indispensables per tal de restaurar el monument, i encara avui en dia s'està pendent de finalitzar la restauració d'una part important de les antigues dependències. Malgrat aquest fet, Sant Quirze de Colera és visitable de manera regular i controlada d'ençà que es finalitzaren els treballs de restauració en els sectors patrimonialment més rellevants del conjunt monàstic, i es disposà de subministrament de llum. Intentar-lo inserir dins un determinat nivell de museïtzació és complicat, ja que el projecte museològic del monestir no està definit i manquen espais bàsics d'acollida i serveis per als visitants. De moment, el monestir es troba en un nivell de museïtzació bàsic, que consta de la regulació de visites a través d'un sistema de venda d'entrades, i el subministrament d'un fullet explicatiu de les diferents dependències i espais del conjunt monumental. En els darrers anys, amb canvis notables en els models de gestió de visites, s'ha disposat de manera intermitent d'intèrprets que acompanyaven el visitant en el seu recorregut pel monestir. Per tal de donar visibilitat al conjunt, abans fins i tot de la seva inauguració, s'han realitzat activitats a dins les dependències, com els festivals de música o exposicions temporals de temàtica aliena al monument. La museïtzació de Sant Quirze de Colera resta pendent d'un pla museològic clar, que també hauria d'incloure un estudi de gestió i sostenibilitat econòmica, especialment important per aquells monuments i equipaments culturals de titularitat municipal.

Amb Sant Quirze de Colera, conclou l'anàlisi de la museïtzació dels monestirs altmedievals empordanesos visitables. Per fer-ne un breu repàs: la comarca ofereix graus força diferents de museïtzació, des de l'estat més primari de Sant Quirze de Colera, al més avançat de Roses, passant pel model proposat pel Museu d'Història de Catalunya als monuments de la

Generalitat de Catalunya. En tots quatre casos, la seva situació dista molt de ser estable, el moment econòmic actual ha fet trontollar el model de gestió que durant anys s'havia aplicat als equipaments patrimonials. Ara bé, el canvi en la gestió i les dificultats econòmiques no han d'anar en detriment de la museïtzació del monument. Per sort, la qualitat del discurs museològic que s'aplica a un bé patrimonial depèn mínimament de la quantitat de recursos econòmics que hom hi pot esmerçar. El capital humà és el veritable valor en la museïtzació d'equipaments, i la investigació en la teoria museològica, i l'adaptació d'aquesta teoria en el patrimoni monumental és indispensable per a garantir una base teòrica sòlida on fonamentar els discursos museològics aplicats als equipaments patrimonials.

El repàs bibliogràfic dedicat a la museologia de monuments i monestirs pot semblar descoratjador. Malgrat les poques publicacions referents a la museïtzació de centres monàstics, el fet que existeixi una demanda social que visita el monestir i fidelitza aquesta opció d'oci cultural, ha de servir d'impuls perquè els professionals del sector es plantegin la seva tasca professional més enllà del compliment d'objectius laborals. Tomislav Šola,⁽¹⁹⁾ en una reflexió magistral a l'entorn de la teoria general del patrimoni, incidia en la importància de l'ètica dels professionals del patrimoni. L'ètica entesa com aquella virtut que permetia assolir els objectius d'una missió i superar els entrebancs que sorgeixen en la gestió del patrimoni. De fet, una ètica que és reivindicada d'ençà del sorgiment de la nova museologia, que neix amb l'experimentació duta a terme en els ecomuseus dels anys 70 i que amb el temps s'ha imposat com una de les sentències inapel·lables de la raó de ser dels espais patrimonials: la millora de la societat a la qual, en definitiva, pertanyen.

19. T. ŠOLA, "La teoria general de patrimoni", *Aixa, Revista bianual del Museu Etnològic del Montseny, La Gabella*, 10, (2001), pàg. 15-30.

BIBLIOGRAFIA

- ALONSO, M. R., *El patrimonio histórico: Destino público y valor cultural*, Oviedo, Servicio de Publicaciones de la Facultad de Derecho de la Universidad de Oviedo, Editorial Civitas, 1992.
- BADY, J. P., *Les monuments historiques en France*, París, Presses Universitaires de France, 1998.
- BALLART, J.; JUAN, J., *Gestió del patrimoni cultural*, Barcelona, Ariel, 2001.
- BALLART, J., *El patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso*, Barcelona, Ariel, 1997.
- Bibliografía temática de turismo cultural*, Madrid, Centro de documentación turística de España, 2002.
- BUSCATÓ, L., “Propietat privada versus patrimoni històric i arqueològic: l'exemple del monestir de Sant Pere de Rodes”, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, Figueres, (2005).
- CARRERAS, C.; MUNILLA, G. (coord.), *Gestió del Patrimoni*, Barcelona, UOC, 1999.
- CHAMORRO, V., “Itinerarios culturales en la Alhambra. Calidad de la visita pública”, *I Congreso Internacional de Itinerarios Culturales*, Santiago de Compostela, Ministerio de Cultura, (2000).
- ENAUD, F., “Du bon et du mauvais usage des monuments anciens”, *Monuments historiques*, 5, (1978), pàg. 19.
- GANAU, J., *La protección de los monumentos arquitectónicos en España i Catalunya: 1844-1936: Legislación, organización, inventario*, Lleida, Universitat de Lleida, 1999.
- GALÍ, N., *La imatge turística del patrimoni monumental de Girona*, Girona, Universitat de Girona, 2005.
- GARCÍA, A. (coord.), *Espacio público, ciudad y conjuntos históricos*, Sevilla, Junta de Andalucía, Consejería de Cultura, 2008.
- GARCÍA, J.; POYATO, M. C. (coord.), *El turismo cultural*, Cuenca, ed. Universidad de Castilla la Mancha, 2002.
- GARCÍA, J., “La regulación y la gestión del Patrimonio Histórico-Artístico durante la Segunda República (1931-1939)”, *Revista del Patrimonio Histórico*, 1, (2007).
- GARCÍA, M., *Turismo y conjuntos monumentales: capacidad de acogida turística y gestión de flujos de visitantes*. València, Tirant lo Blanch, 2003.
- GARCÍA, M., *Humilde condición. El patrimonio cultural y la conservación de su autenticidad*, Gijón, ed. TREA, 2009.
- GÓMEZ, J., *Dos museologías. Las tradiciones anglosajona y mediterránea: diferencias y contactos*, Gijón, ed. TREA, 2006.
- GONZÁLEZ, A., “De la reutilización indiscriminada al uso sensato de los monumentos”, *Actas de los VIII cursos monográficos sobre el patrimonio histórico. Reinosa: julio-agosto 1997*, Santander, Servicio de publicaciones de la Universidad de Cantabria, Ayuntamiento de Reinosa, (1998).
- HERNÁNDEZ, F., *Manual de museología*, Madrid, ed. Síntesis, 1994.
- HERREMAN, Y., “Les monuments historiques programmés en tant que musées”, *Museum internacional*, 2 (1979), pàg. 102-107.

- Informe: turismo y patrimonio monumental*, Redcesa, [s.l.]: REDCESA: CEA, 1999.
- LUKIN, V., "Transformar la arquitectura histórica en museos viables: el punto de vista de la conservación", *Museum Internacional*, 217, (2003), pàg. 49-55.
- MIRÓ, M. (dir.), *Estudi de prospectiva sobre el coneixement dels públics als centres patrimonials de Catalunya*, Barcelona, Stoa, 2006.
- MOLDOVENAUNU, M., "El universo de los cistercienses: una innovación museográfica", *Museum Internacional*, 199, (1998), pàg. 33-38.
- Monasterios: *intervención en el patrimonio arquitectónico: monasteries: intervention on the architectural heritage*, Barcelona, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 2001.
- Monumentum: Colloque sur les monuments et le tourisme: Oxford: 7-11 juillet 1969*.
Louvain, Conseil International des monuments et des Sites, 1970.
- MUÑOZ, A., *Los espacios de la mirada. Historia de la arquitectura de museos*, Gijón, ed. Trea, 2007.
- PATIN, V., *Tourisme et patrimoine en France et en Europe*, París, Documentation Française, 1997.
- PRAT, E., *La nacionalitat catalana* (1906), Barcelona, ed. 62, La Caixa, 1978.
- Quand le patrimoine fait vivre les territoires*, París, CNFPT, 1996.
- RODA, C., *Bibliografia museològica-museogràfica a Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1986.
- RIVERA, J., "El debate sobre la pertinencia de los nuevos usos en la reciente historia de la restauración", *Actas de los VIII cursos monográficos sobre el patrimonio histórico, Reinosa, julio-agosto 1997*, Santander, Servicio de publicaciones de la Universidad de Cantabria, Ayuntamiento de Reinosa, (1998).
- RIVIÈRE, G. H., "Acerca la inserción de un museo en un monumento histórico", *Museum internacional*, 3, (1980), pàg. 108-110.
- SANTACANA, J.; HERNÁNDEZ, F. X., *Museología crítica*, Gijón, ed. Trea, 2006.
- SANTACANA, J.; SERRAT, N. (coord.), *Museografía didáctica*, Barcelona, Ariel, 2005.
- SERRA, R.; FERNÁNDEZ, M., "Musealización didáctica de conjuntos monumentales", *Museografía didáctica*, Barcelona, Ariel, (2005).
- ŠOLA, T., "La teoria general de patrimoni", *Aixa, Revista bianual del Museu Etnològic del Montseny, La Gabella*, 10, (2001), pàg. 15-30.
- TORITÑO, M. Á., "El patrimonio arquitectónico y urbanístico como recurso turístico", *El turismo cultural*, Cuenca, ed. Universidad de Castilla la Mancha, (2002).
- TORRAS, J., *Tradició catalana* (1892), Barcelona, ed. 62, 1981.
- Turismo cultural: *El patrimonio como fuente de riqueza*, Valladolid, Fundación del Patrimonio Histórico de Castilla y León, 2000.
- VICENTE, C., *La presentación del patrimonio*, Barcelona, La Malla, 2000.

